

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

Egy szinoptikus (újra)kiadás lehetőségei

A hun trilógia töredékeinek sajtó alá rendezéséről

Tanulmányomban Arany János csak részben megvalósított szintézisének, a töredékesen elkészített hun trilógia sajtó alá rendezésének dilemmáiról szólok.

Szem előtt tartva a szinoptikus kiadások módszertanát – melyet a felújított Arany János kritikai kiadás bizonyos kötetei, például a Török Zsuzsa által sajtó alá rendezett *Elbeszélő költemények*¹ is alkalmazott –, a tervezett *Csaba-trilógia* esetében is a szövegváltozatok párhuzamos, szinoptikus közlése látszik célszerűnek, némileg módosított alkalmazásban.

A szinoptikus-genetikus szövegközlés azt az elgondolást implikálja, mely szerint a mű változataiban létezik, és így is kell vizsgálat tárgyává tenni, hiszen a szöveg geneziséről fontos következtetések vonhatók le.² E módszer a nemzetközi és a hazai textológiai gyakorlatban ugyan csak néhány évtizedes múltra tekint vissza, azonban a kiadások tudományos hozadéka megkérdőjelezhetetlen.³ A Kerényi Ferenc által sajtó alá rendezett *Az ember tragédiája*,⁴ Monostory Klára úttörő tevékenysége,⁵ ami magára a módszerre is felhívta a figyelmet, és mintaszövegeken keresztül mutatta be azt, újabban pedig Kazinczy

¹ ARANY János, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019).

² A szöveggenetikai fordulatról és módszerről bővebben lásd: TÓTH Réka, *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata*, Csokonai könyvtár 52 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 57–94.

³ Korszakos jelentőségű Hans Walter Gabler közismert és sokat hivatkozott *Ulysses*-kiadása: James JOYCE, *Ulysses: A critical and synoptic edition*, prepared by Hans Walter GABLER with Wolfhard STEPPE and Claus MELCHIOR, 3 vols. (New York–London: Garland Publishing Inc., 1984). Lásd még erről: DÁVIDHÁZI Péter, „A hatalom szétoztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában”, *Helikon* 35 (1989): 328–343, 331–332.

⁴ MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Drámai költemény: Szinoptikus kritikai kiadás*, s. a. r. és jegyz. KERÉNYI Ferenc, írásszakértő WOHLRAB József ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 2005).

⁵ MONOSTORY Klára, „Párhuzamos jelenségek a francia és a magyar szövegkeletkezéstörténeti kutatásban”, *Literatura* 12 (1985): 280–297.

műveinek közzététele egyaránt visszaigazolja a genetikus kritika lehetőségeit. Monostory Klára mutatott rá a három változatban fennmaradt *Buda halála*-kézirat(ok) genetikus szempontú összevetésének textológiai-filológiai fontosságára is, ami a keletkezés- és kiadástörténetre, valamint a recepcióra vonatkozóan sok új adatot eredményezhet.⁶ Különösen alkalmazható e nem hierarchikus szövegek közlése a hun trilógia elkészült darabjai és a töredékek feldolgozása közben, hiszen a genetikus szövegösszeállítás igen sokszínű. Arany az ötvenes évek elejétől haláláig küzdött a témával, csupán részleteket zárt le belőle, ráadásul nagyon sokféle textus készült el, bizonyos részüket pedig elveszett. E sokféle státuszú szövegből komoly kihívást jelentene egy-egy alapszöveget választani, egy főszöveget kialakítani.

A *Keveháza* esetében autográf kézirat nem, csak a szerző által javított változat maradt fenn, mely egyenrangúként vethető össze a nyomtatásban megjelent variánsokkal: így az előbbi a bal, míg az utóbbi a jobb oldalon, párhuzamos közzététellel képzelhető el. Bonyolultabb a helyzet a töredékek esetében, amelyek csak Arany László kiadásából ismertek, aki édesapja azóta megsemmisült kézírataiból dolgozott. A párhuzamos közléssel kikerülhet a többi szöveggel való összevetés nyomán kényszerűen kialakuló hierarchizáltság kérdése: nem kell függelékbe sorolni e szövegcsoporthoz, melyre nem alkalmazható az *ultima manus* elve, és ezzel az eljárással a kompozíció egysége megőrizhetővé válik.

A *Buda halála* esetében három kéziratos variáns készült, melyek mindegyike fontos, s miként Monostory Klára megállapítja, a három változat szövegrétegeiben jelentős eltérések mutathatóak ki. A nyomtatott szöveg esetében az *ultima manus* elve alapján az 1867-es összkiadás tekinthető irányadónak, ezekhez viszonyítható majd a többi megjelenés is, de szintén működtethető a lappárok mentén kialakított sajtó alá rendezés. E módszer tehát biztosítja az alakulástörténet minél áttekinthetőbb befogadását, és a hierarchizáltságot a minimálisra csökkenti.

A HUN TRILÓGIA

A *Csaba-trilógia* megírásának terve a *Toldi-trilógiához* hasonlóan végigkísérte Arany életét. A költő levelezésének egyes darabjai jól bizonyítják, hogy lelkifurdalással gondolt arra, nem tud megbirkózni a rendelkezésre álló és

⁶ MONOSTORY Klára, „Arany János műhelyéből: (A *Buda halála* keletkezéséhez)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 396–410.

folyamatosan szaporodó forrásanyaggal, s a történelmi tárgyú eposz számos, különböző pályaszakaszában felvázolt terve ellenére a *Bolond Istók*hoz hasonlóan befejezetlen maradt.⁷

Arany levelezésén végigtekintve szembeszökő a félbehagyott munkák feletti sajnálkozás, a „töredék” szó visszatérő motívum. Toldy Ferenchez írott, 1857. január 27-én kelt üzenete jóval a *Keveháza* megjelenése után, a nagyobb kompozíciókkal való küzdelmes munka közepette fogalmazódott meg: „Az is lehet, hogy van, úgy élet-, mint irodalmi pályámban valami humoros. Töredék ez is, az is... »Bevégzetlen élet, bevégzetlen munka« – olvastam kegyed előtt egy töredékben. Romok, romok!”⁸

Az idézett sorok a készülő *Csaba királyfi Előhangjára* vonatkoznak, amit Arany a Nagykőrösre látogató Toldy Ferencnek, a Hunfalvy testvéreknek, Jánosnak és Pálnak, valamint Csengery Antalnak olvasott fel. A tárggyal küzdő író ezt követően barátai forrásmunkákra vonatkozó javaslatokkal és biztató levelekkel ösztönözték a munka folytatására.

A *Toldi-trilógia* nagy megszakításokkal ugyan, de harminc év küzdelem után, több, félbehagyott, félretett és nem hasznosított szövegvariáns dacára nyugvópontra jutott, hisz 1879-ben megjelent a *Toldi szerelme*, mely – miként Révay Mór János könyvkiadó-vezető emlékirataiban figyelmeztet erre – a 19. század legnagyobb könyvsikere lett.⁹ A *Csaba-trilógiáról* mindez nem mondható el, mivel kerek egészként csupán annak egyik darabja, a *Buda halála* készült el, mely 1864-ben Nádasdy-jutalomban részesült, de nem aratott osztatlan sikert.¹⁰

A költőt vélhetően már 1847 óta foglalkoztatta egy (népies) eposz megírásának a gondolata, miként erről Petőfi Sándornak címzett, az év február 28-án írt leveléből következtethetünk.¹¹ A levélben a *népies eposzt* és a *nemzet*

⁷ KERESZTURY Dezső, „A *Bolond Istók* második éneke”, in KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”, 519–536 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987); MONOSTORY Klára, „Gondolatok a töredékről”, *Irodalomtörténet* 68 (1986): 923–926.

⁸ Arany János – Toldy Ferencnek, Nagykőrös, aug 11. 1857., in AJÖM XVII, 94–95.

⁹ „Igazi országra szóló sikere azután csak 1879-ben következett be Arany János „Toldi szerelmé”-nek, melynek első kiadása – mindössze 1000 példány – néhány nap alatt fogyott el. A kiadás körülményei oly bizonytalanok voltak, hogy Arany nem is kiadóval adatta ki munkáját, hanem saját költségén bocsátotta azt közre, nem akarván egy kiadót a kockázatnak kitenni.” RÉVAY Mór János, *Irók, könyvek, kiadók*, 2 köt. (Budapest: Révai, 1920), 2:455.

¹⁰ [n. n.], „*Buda halála*. Irta Arany János. Pest, 1864. Kritika”, *Pesti Hirnök*, 1864. ápr. 5. és 7. A cikk szerzőjét Szinnyei József azonosította Földy Géza személyében.

¹¹ „Egy pár szót az eposzról. Csák és Rákóczi – sőt Dózsa is – megfordult az én fejemben: de ott a nagy bökkenő, a censor óna. Dózsát mosolygod talán? hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis reactio a természet örök törvénye szerint. Historiában ugyan semmivel bírók harcza a vagyonosok ellen: de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen. Istentelen(?) rabszolgáza-

költészete kifejezést nem véletlenül játszatja egymásba: ekkortól homályos, de a szabadságharc leverését követően egyre konkrétabb utalásokból is kideríthetően foglalkoztatta egy közérthető nyelvezetben íródott nemzeti hősköltémény megírása, pótlandó az elveszettnek hitt magyar ősi/naiv eposzt. Arany koncepciója azonban folyamatosan változott, 1847-ben még Árpád és a honfoglalás korát gondolta tematizálni,¹² ám olvasmányai Attila korára irányították a figyelmét.

A költő munkájához számos történeti forrást tanulmányozott, s baráti köréből többen ösztönözték az anyaggyűjtését. A gyarapodó ismeretek nemcsak segítettek, de akadályozták is Aranyt a munkában: a feldolgozott anyaggal és szakirodalommal párhuzamosan bővült a hun trilógia koncepciója, s bár több tervvázlatot is készített, befejezetlen töredékek sora készült el csupán.

A KEVEHÁZA KELETKEZÉSE

1853-ban született meg a tematika első darabja, a *Keveháza* című – Gyulai Pál terminológiájával élve – „kisedt” eposz. A *Csaba-trilógia* előtanulmányaként is felfogható mű, mely a tárnokvölgyi csatát dolgozza fel, a *Szikszoói Enyhlapokban* jelent meg, s benne Arany, miként Voinovich Géza fogalmaz, „a hunok beáradását festi Pannónia földjére, Atilla elődei korában.”¹³

A munka előzményiről kevés információval rendelkezünk, azonban a levelezésből látszik, hogy a *Keveháza* hosszas anyaggyűjtést követően, de viszonylag rövid idő alatt születhetett meg, hisz az alkotói válságról panaszkodó Arany 1852. december 1-én írja Tompának: „Hatodszor: A Szikszoói Enyhlapok,

---

dás Szent Domingón. Ha én valaha népies epos írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak, [...] a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, mellyért eldőde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, melly visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajulhatott; mai napig is daczol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatlan; de azért mérsz, őszinte és tiszta is.” Arany János – Petőfi Sándornak, Szalonta, febr. 28. 1847., in *AJÖM* XV, 59.

¹² „A népepos még tervben sincs. Lehetne venni illyet a vezérek, főleg Árpád korából. Akkor még az egész magyar nép szabad és harcos volt. Csupán azt akartam kérdeni: nem chimaera-e nép-epost gondolni?” Arany János – Szilágyi Istvánnak, Szalonta, nagypéntek [ápr. 2.] 1847., in *AJÖM* XV, 77.

¹³ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza: 1849–1860* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931), 163.

számára is kell valamit küldenem, mert még nem küldtem semmit. Terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint eltévedek! –”¹⁴ A mű végül 1852. december 8-án már készen volt, s a Császár Ferenc által szerkesztett, a levélben is hivatkozott segélyalbumban 1853-as impresszummal meg is jelent.

A *Keveháza* gyors elkészülését magyarázza, hogy – miként a bevezetőben is olvasható – az antológia szerkesztésére nem sok idő állhatott rendelkezésre, hiszen az a tűzvész elszenvedett szikszóiak mihamarabbi „fölségelésére” készült. Ez a körülmény a mű keletkezése szempontjából azért is fontos, mert Császár szerkesztőként kért már korábban is szöveget Aranytól, aki ritkán adott – ez alkalommal azonban igen.¹⁵ A szerkesztő két, 1852-ben írott, de elveszett levelében rendelhetett Aranytól kéziratot (e levelekre a költő több helyütt utalt levelezőpartnereinek), aki el is küldte a művet a szerkesztőnek, de levelezése szerint újabbakat már nem kívánt postázni.¹⁶

Az, hogy a szabadságharc leverését követően több, karitatív célú album számára is adott át verseket a költő, két okkal is magyarázható: egyrészt a cenzúra miatt alig működött folyóirat, másrészt talán viszonzni kívánta azt, hogy a szalontai tűzvész idején, ami jegyzőségével esett egybe, városát is különböző formákban megsegélyezték. A segélyalbum forma sem volt a korszakban szokatlan, hisz miként Gyulai írja:

Jótekonny célú albumok korát éljük, kezdhetnők, mint kezdé hajdan némely megyei szónok: korunk a haladás kora. Nem gúnyolódni akarunk. Isten mentsen! Sőt ellenkezőleg, éppen mert szívünkön fekszik a jótekonny és irodalom ügye, sajnáljuk, hogy a közönség és író részvéte egyképp lankadni kezd.¹⁷

Valójában a sajtócenzúra miatt hallgatásra kárhóztatott folyóiratok helyett szaporodhatott meg az átmeneti publikációs médiumnak tekinthető album/antológia, melyekben fontos, ekkor írt művek jelentek meg.¹⁸

¹⁴ Arany János – Tompa Mihálynak, Nagy-Kőrös, dec. 1. 1852., in AJÖM XVI, 123.

¹⁵ Arany alig hat évvel korábban, 1847-ben maga is gyűjtőakciót szervezett a tűzvész áldozatául esett szülővárosának.

¹⁶ Az ötvenes évek elején évente másfél tucat költeményt írt, kevés küldhető szövege lehetett ekkoriban, és nagykőrösi tanári munkája is hátrálthatta az alkotásban.

¹⁷ GYULAI Pál, „Szikszói Enyblapok: 1853. II. 20. és 24.”, in GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 5, 33–38 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 33.

¹⁸ *Losonczi Pfünix (Az ó torony, Családi kör)*, *Nagyenyedi Album (A dalnok búja)*, *Részvét könyve (Bolond Istók)*.

A *Szikszoói Enyblapok*at szerkesztő Császár Ferenc – aki több lap munkatársaként és szerkesztőjeként, a *Pesti Hírlap* alapítójaként ismert volt az 1850-es évek elején – érdekes jelensége a korszaknak. Később Arany az általa szerkesztett folyóiratokba, így az 1853-ban indult, tudományos és szépirodalmi, művészeti lapnak számító *Divatcsarnok*ba mégis adott verset.

A gyűjtemény és benne Arany versének fogadtatása sem érdektelen. Gyulai Pál a következőket írta az antológiáról:

A szüntelen ostromlott közönség rá kezdett unni. Úgy látszik, mintha az albumokért történtek volna a szerencsétlenségek. Úzérkedési hírbe jött az ügy. Odajutánk, hogy némi gyanúskodással nézik a jótékony célú albumokat, azon lendületről pedig, melyet irodalmunknak kül- és belterji tekintetben adni látszanák, már alig lehet szó.¹⁹

A segélyalbum nem keltett nagyobb visszhangot; Gyulai esztétikailag máig is helytálló ítéletében ezúttal még a korszak legismertebb és népszerűbb íróinak, költőinek, Tóth Kálmánnak, Szász Károlynak, Lévy Józsefnek a munkáit is elmarasztalta, s a többi alkotóról lakonikusan csak ennyit jegyzett meg: „Ezeken kívül a többi csaknem botrány. A szerkesztő egy csoport kezdőt vezet be, kikben még eddig a tehetségnek legkisebb jele sem mutatkozik s ki nek némelyike verselni is alig tud.”²⁰

Gyulai szerint Aranyt az átlag fölé emeli a költemény atmoszférateremtő hangulata és tárgyválasztása:

Távolról halljuk a harci zajt s a jelenetek mintha elmosódó álmokképek volnának. E költemény el nem ragad, sem nagyszerű jeleneteivel nem vonz, inkább merengésbe ejt s álmodozunk pillanatokra a múlttól; néha egy kúrriadás ébreszt, látjuk a turulos zászlót, a küzdő hadakat, a haladokló Kevét, a temetkező tábort, a megújult harcban vívó Bendegúzt és Detrét, a győzelem áldomását s midőn eltűn előlünk az éneklő dalia, mintha a jelenkori dalnok állana előttünk, ki méla kedvvel borong a múlton.²¹

¹⁹ GYULAI, „*Szikszoói Enyblapok...*”, 34.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

A kisdéd eposzt Arany minden további kötetébe beemelte. Megjelent a Heckenast által közreadott, első, gyűjteményes – de nem teljes – könyvében 1856-ban,²² s természetesen az 1867-es összkiadásban is.²³

GENETIKUS DOSSZIÉ²⁴

A *Keveháza* sajtó alá rendezése nem kis kihívást jelent, ugyanis a műnek nemhogy impuruma, de autográfja sem maradt fenn. Az egyik autográfrról azonban Arany László a *Hátrabagyott iratok*ban szól, viszont nem tudható, hogy ez munkapéldány volt-e vagy tisztázat.²⁵ Annyit azonban a kéziratról a hagyaték felett diszponáló Voinovich Géza 1930-as években született monográfiájában is elárul, hogy a *Keveháza* kézíratszövege mögött Arany jegyzetei voltak találhatóak, miként az első kötetmegjelenésen is.²⁶ (A költő később ezeket a jegyzeteket már elhagyta.)

Fennmaradt ugyanakkor egy különös tisztázat, mely a közelmúltban került a kutatás előterébe. Amikor Arany 1855-ben összegyűjtötte műveit a Heckenast kiadónál megjelenés alatt álló kisebb költemények számára, két szöveggörpuszt állított össze. Az egyik kéziratkötegre rájegyezte: *Kéziratok: Alanyi költészet*, s benne régebbi verseit tisztázta le 1855-tel bezárólag. Miként a rájegyzés is mutatja, ebbe a szövegegyüttesbe nem kerülhetett bele a *Keveháza* tisztázata. E füzetet Voinovich Géza ajándékozta a mostani őrzőhely, az MTA Kézirattára számára.

Belekerült ugyanakkor az elbeszélő költemény a másik, napjainkban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonát képező szöveggörpusztba, mely az Arany

²² ARANY János, *Kisebb költeményei: A költő arcképével*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1856), 2:114–133.

²³ ARANY János, *Kisebb költeményei*, 2 köt. (Pest: Ráth Mór, 1867), 2:118–134; ARANY János, *Összes költeményei a költő arcképével* (Pest: Ráth Mór, 1867), 146–151.

²⁴ K – ARANY János, *Kisebb költeményei*, 1855, BCUCUJ (Nem autográf). M1 – *Szükszói Enyblapok*, szerk. CSÁSZÁR Ferenc (Pest: Müller Emil könyvnyomdája, 1853), 129–140. M2 – ARANY János, *Kisebb költeményei* 1856, 2:114–133. M3a – ARANY János, *Kisebb költeményei*, 1867, 118–134. M3b – ARANY János, *Összes költeményei a költő arcképével*, 1867, 146–151. M4 – ARANY János, *Kisebb költeményei* (Pest: Ráth Mór, 1872), 1:286–299.

²⁵ A korban egyébiránt nem volt gyakorlatban nyomdai példányokat visszaszolgáltatni a szerzőnek, ha csak ezt külön nem kérték, valószínűsíthető tehát, hogy a munkapéldányt vagy egy későbbi tisztázatot őrizhette a szerző.

²⁶ VOINOVICH, *Arany János életrajza...*, 253.

emlékévben, 2017-ben Szilágyi Mártonnak köszönhetően vált ismertté.²⁷ Arany János fiának, Lászlónak a halálát követően özvegye számos kéziratkorpuszt ajándékozott különféle közgyűjteményeknek. A gesztus mögött tudatos szándék rejlett: Szalay Gizella Szalay Imrének, a Nemzeti Múzeum igazgatójának a másodunokatestvére volt, aki követte azt a korban alkalmazott gyakorlatot, hogy egy szerzői hagyatékot több intézményben helyeznek el, így bármelyik hagyatékrész sérülésével még maradnak fenn másutt autográfok. Így került több kézirat az Arany számára fontos helyekre, a Nemzeti Múzeum részeként működő Nemzeti Könyvtárba, egykori tanári pályája színhelyére, Nagykőrösre, és így kerülhetett egy verseket tartalmazó szövegegyüttes az Erdélyi Múzeum Egyesülethez. Ez a gyűjtemény, mely Arany kisebb terjedelmű – részben másolt, részben autográf – költeményeit tartalmazta, négy, esetleg inkább öt kéz által készített tisztázatot: kisebb részben Arany, nagyobb részben tanítványai munkája. (Köztük a későbbi író, publicista Tolnai Lajos is, aki meg is emlékezett a lejegyzés eseményéről.)²⁸

Noha a *Keveháza* nem autográf, azaz az íráskép nem Arany kezét mutatja, a szerzői javítások miatt a sajtó alá rendezés során figyelembe kell venni. A szinoptikus szöveggözlésben mellette a *Szikszói Enyblapok* szövege jelenhet meg. Az 1856-os Heckenast-féle kiadás az 1867-es *Összes költeményeivel* válik összevethetővé. A textusok illetően elrendezésével előbb láthatóvá válik a segélyalbumban közzétett szöveg legarchaikusabb változata, de az apográffal és rajta az autográf javításokkal összevetve az is, hogy 1856-ban hogyan korrigálta a szerző a három évvel korábbi változatot. Csupán néhány típusjavítást kiemelve: a *Szikszói Enyblapok*ban a *hunok* még következetesen *kúnok*ként jelennek meg, miként a másoló is ekképp rögzítette azt az 1855-ös tisztázaton, azonban Arany következetesen átjavította a k betűt h-ra, és a népnév a Heckenast-féle kiadásban már *hunok*ként szerepel a *Keveházában*. Hasonlóképpen emendálta az *ilyen* névmást is *ilyenre*, azaz az apográf kéziratban megkettőzte a kétjegyű mássalhangzó első tagját. Hogy végül e kettőzött alak miért nem jelent meg az 1856-os kiadásban, arra Szilágyi Márton észrevétele adja meg a választ:

Az viszont kétségtelen, hogy maga a kézirat több helyen tartalmazza Arany sajátkezű javításait (ez a másokkal másoltatott versek esetében is

²⁷ SZILÁGYI Márton, „»van ott sokféle faj«: Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 450–466.

²⁸ TOLNAI Lajos, „A sötét világ”, in *Régi magyar regények*, szöveggond., magyarázatok, utószó SZILÁGYI Márton, 2 köt. A magyar próza klasszikusai 20, 2:201–369 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1994), 237.

egyértelműen megállapítható, ezt majd a kritikai kiadásnak kell részletesen feltüntetnie). Ugyanakkor van egy olyan megjegyzés a kéziratban, amely nyomdászkiadói egységesítésnek látszik. Az első vers élén ugyanis a következő ceruzás, német nyelvű bejegyzés olvasható (ez értelemszerűen a nyomdai munkálatokhoz tartozónak mutatkozik): „Melly – Mely zu setzen Auch olly oly”. S ennek meg is felel a szövegállapot: a kéziratos kötetben következetesen hosszú ly-nal írott vonatkozó névmások a kiadott kötetben mind egyszerűsítve szerepelnek. Ez pedig eltér Arany gyakorlatától – bár azt persze nem lehet kizárni, hogy Heckenast a kéziratban egy szóbeli megállapodásnak a nyomát rögzítette. Mindazonáltal ezen a ponton érdemesnek látszik visszatérni Aranynak a kéziratban megmutatkozó gyakorlatához.²⁹

Az 1856-os és 1867-es kiadások változatait összevetve látszik, hogy csupán a magánhangzók hosszúságának bizonyos esetei, és a központosításban látható jelentősebb eltérés.

A *Keveházáról* szólván a töredékesség kérdése köztes státusza miatt számos filológiai-textológiai kérdést vet fel. Egyrészt önálló műalkotásként is felfogható, hisz 1856-ban a *Kisebb költemények* közé sorolta a szerző, hasonlóképpen eljárva az 1867-es összkiadás esetében is. Azonban az önmagában lezárt, kerek egész művet a hun eposz fennmaradt tartalmi vázlatai szerint Arany a későbbi *Csaba-trilógia* szinte valamennyi vázlatába belekomponálta. (Nem ritka Aranyánál a „szöveg a szövegben”-módszer alkalmazása: a *Buda halálában* a *Rege a csodaszarvasról* című ballada szerepel, a *Toldi estéjének* második, végső szövegvariánsába a *Szent László* ballada került, a *Toldi szerelmében* a *Zách Klára* jelenik meg.) Erről a kérdésről a kompozíció vizsgálata kapcsán szólunk.

A CSABA-TRILÓGIA TÖREDÉKEI

Arany a *Keveházával* párhuzamosan dolgozott a *Csaba királyfin*, melyből 1853-ban elkészült az *Első dolgozat*ként emlegetett szövegegyüttes: a kompozíció első és a majdnem teljes második éneke, valamint a hatodikból egy kisebb töredék. (Lásd: I. táblázat.)³⁰ Ezt azonban Arany félretette, és annak megőr-

²⁹ SZILÁGYI, „»van ott sokféle faj«...”, 461.

³⁰ Hogy ez valóban töredéknek tekinthető-e, arról a *Keveháza* jegyzeteiben bővebben szólunk.

zött kéziratára – a kései sajtó alá rendezők szerint, akik még láthatták a kéziratot – ráírta: „Hun monda, 1853. Legelső töredékek.”³¹

Arany László így emlékszik édesapja küzdelmére a történetalkotással:

Az Attiláról szóló eposz tervével talán mindjárt a forradalom után kezdett atyám foglalkozni. Azonban a kéziratokra itt-ott följegyzett évszámokból ítélve, csak 1852–53 körül fogott először a terv kivitelébe. Ez időből valók a legrégebbi maradványok, melyek alexandrinekban és még egészen az első Toldi népies hangján vannak írva. Terv-vázlat ez időből nem maradt; későbbi hármass beosztás (trilogia) terve talán akkor még nem is volt meg; legalább a fennmaradt énekek annak meg nem felelnek. E kidolgozásból megvan az első ének, a másodikból két töredék és a harmadikból, melybe az akkori terv szerint Keveháza is be lett volna szöve, az ennek bevezetésére szánt sorok. A kézirat címlapján fül van írva szép betűkkel: Csaba, s későbbi írással szomorkás rímnek oda-vetve: „Maradt végkép a’ba”³²

A *Szász Detre* című első ének a győztes csata után Rómából visszatérő Attila elleni összeesküvés tervét beszéli el az egykori szász hadifogoly, Detre, valamint Walamir gót király között lefolyt beszélgetés narratív struktúrájában. Arany azt a jóslatot is beleszövi a történetbe, mely szerint Etele/Attila halála után fia, Csaba fogja majd a széteső birodalmat feléleszteni. A *Krimbilde* címet viselő, befejezetlen részben Detre Attila kegyvesztett feleségének támogatását próbálja elnyerni a vezér megbuktatásához. A hatodik énektöredék a már elhunyt Attila alakját megidéző regöséneket helyezi középpontjába, melyet néhány értelmező, például Grexa Gyula³³ szerint a *Keveháza* szövege követett volna, ha Arany nem hagyja félbe a kompozíciót.

Am Arany félretette művét, melynek okát Gyulai Pálhoz írott, 1854. január 21-én kelt leveléből érthetjük meg: „Ha azt hiszed, hogy én itt valami óriási előmenetelt teszek akár Toldiban, akár a hunnicákban, akár más egyebben – fölötte csalatkozol. Javítgatok biz én, öcsém, de mit? Négy osztálybeli tanu-

³¹ VOINOVICH Géza, „Jegyzetek: [Keveháza. Buda halála. A hun trilogia töredékei.]”, in AJÖM IV, 219.

³² ARANY László, „Bevezetés”, in ARANY János, *Hátrahagyott versei*, szerk. ARANY László, Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 1, Versek, III–XXXI (Budapest: Ráth Mór, 1888), VI.

³³ GREXA Gyula, „Arany János *Csaba királyfijának* töredékei: (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 27 (1917): 24–38, 28.

lónak stilisztikai bűneit, hetenkint!”³⁴ Legfőbb nehézségét a rendelkezésre nem álló forrás- és történeti anyag hiányában látja:

Hol az anyag? a gazdag mondanakör? mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik! Nem tudom, benne van-e az *aesthetica* szótárában a terminus: eposzi hitel’, de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventiom, phantásiám, elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.³⁵

Ezek híján csupán két esztendő múltán, 1855-ben látott neki a témának, immáron új koncepcióval, melyre fia így emlékezett vissza:

Pár év múlva, 1855–1856-ban, új kidolgozáshoz kezdett, nibelung-strophákban, egészen mellőzve az előbbi maradványokat. Ily vers-formában a trilógia első részéből („Buda Halála”) egy egész ének s a második énekből némi töredék, a trilógia harmadik részéből pedig („Csaba”) negyedfél ének maradt fenn.³⁶

Arany pontokba szedve és narratívába komponálva is rögzítette elképzelését, melynek részleteit 1855 és 1856 között dolgozta ki, de ezt a koncepciót sem tudja megvalósítani. (II. táblázat.)

A tervvázlat szerint egy hárompillérű struktúrában, trilógiában gondolkodott, melyhez egy előhangot is írt, ennek autográfja az Akadémiai Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában maradt fenn. A kompozíció első része Etele és Buda történetét beszélte volna el a cselekmény origójában Buda azon gesztusával, mellyel megosztja az uralkodást öccsével. A második ciklus Etele két hitvesének, Krimhilda/Ildikó, illetve Ríka/Réka vetélkedését tematizálta volna, mely versengésnek valódi tárgya gyermekeiknek, Aladárnak és Csabának az utódlást illető pozícióharca. A trilógia harmadik része szólt volna Etele/Attila haláláról, birodalmának feltámasztásáról, melyet a hunok Csabától reméltek.

Az elkészült, első két éneknyi töredék – mely az 1863-as *Buda halála* előzményének tekinthető – Buda és Etele közös uralmát mutatja be, valamint egy jósló álomról szól, mely a testvérek közelgő konfliktusát vetíti előre.

³⁴ Arany János – Gyulai Pálnak, Nagy-Kőrös, jan. 21. 1854., in AJÖM XVI, 382.

³⁵ Uo.

³⁶ ARANY László, „Bevezetés”, VII.

A felvázolt kompozíció középső részéből semmi sem készül el, a harmadikból is csupán négy ének: Etele első felesége általi halála, a gyilkosság palástolása, majd a halottaságyon fekvő Attila vérző sebei, melyek leleplezik a gyilkos feleséget.

A vázlat és a töredékek egybevetéséből jól látszik, hogy a Csabáról szóló rész a legkidolgozottabb. A tervvázlatból az is kiderül, a királlyá választott Csaba Arany elképzelésében vereséget szenved a trónra törő féltestvérétől, Aladártól, melyet követően visszatér az őshazába, hátrahagyva a székyeket Erdély keleti szélén. Azonban szövegtöredékek híján többre nem lehet következtetni.

Arany ismét felhagyott a munkával, s Voinovich állítása szerint – aki utóljára láthatta a mára már nem létező kéziratot – „1856 nyarán letisztázta az első két éneket, 1857-ben a szünet előtt újra, nyilván hogy beleélje magát.”³⁷ A folytatás azonban abbamaradt, s 1859-ben keserűen írja a költő szalontai barátjának, Szilágyi Istvánnak: „Csonka-bonka töredék, az van sok. De mit ér! soha nem lesz azokból egész.”³⁸

GENETIKUS DOSSZIÉ

E töredékek – az *Előhang* kivételével – csupán Arany László közléséből ismeretesek.³⁹ A költő a maga által összeállított, de már posztumusz megjelent *Összes Művei* kiadásába nem vette fel ezeket, s vélhetőleg Gyulai Pál ösztönzésére fia rendezte sajtó alá azokat, aki az Arany János hátrahagyott iratai és levelezése *Versek* című kötetének előszavában megosztotta az olvasókkal a közölhetőséggel kapcsolatos dilemmáit:

Megvallom, nem csekély tépelődés után szántam el magamat közzétételükre. Az a kétség, a mit maga a szerző érzett, mikor töredékes dolgozatai egy részét fiókja rejtekéből először kiadta, elfogott engem is. Vajon érdeklődéssel fogadja-e mindezt a közönség? Vajon épen a leginkább érdeklődők nem csalódnak-e várakozásukban, a mit a hírlapok ismételt túlzó hírei talán nagyon is fölcsigázhattak. Az ilyen hír haladtában nőttön nő, s a ki végre, a könyv megjelentékor, nem azt kapja, a mit

³⁷ VOINOVICH Géza, „Jegyzetek...”, in AJÖM IV, 225.

³⁸ Arany János – Szilágyi Istvánnak, Nagy-Körös octob. 25. 1859., in AJÖM XVII, 342.

³⁹ ARANY János, „Csaba királyfi, hun rege töredékei, Előhang, Eső dolgozat, Második dolgozat”, in ARANY János *Hátrahagyott versei*, 123–210.

talán a hírek után gondolt, elkedvetlenedésében becsét könnyen alább teszi a valónál. De vajon nem ártok-e a közzététellel a boldogult emléke iránt tartozó kegyeletnek is? Szabad-e az alkotó művész műtermének minden forgácsát közszemlére tenni? Szabad-e a költ terveinek, eszméinek, ötleteinek kidolgozatlan vagy félig kész darabjait föltárni a világ előtt?⁴⁰

Arany László megvárta, hogy a költő által sajtó alá rendezett, de halála után megjelent összes művek kiadásra kerüljenek, csak ezt követően jelentette meg a töredékeket. Két szempontból is figyelemre méltó e gesztus. Egyrészt tükrözi a korszak másként gondolkodását a töredékekről, miként ezt a már idézett bevezetőben is olvashatjuk:

Egy tekintélyes tudósunk – írja Arany László – épen kétségbe is vonta, van-e jogom ily kéziratokat hosszabb ideig elvonni az irodalomtól? Atyám barátai, a kikkel a gyűjteményt közöltem – különben egy részét már rég óta ismerték – nemcsak azért voltak a halogatás ellen, mert azt hiszik, hogy e töredékek egyes darabjai bizvást oda tehetők szerzőjük legfényesebb lapjai mellé, hanem azért is, mert nincs semmi oly természet ok, a miért e gyűjteményt a kortársak előtt inkább kellene rejteni, mint talán később. Pedig előbb-utóbb úgy is megjelenének, az kétségtelen.⁴¹

Másrészt csupán e szövegközlésnek köszönhető, hogy ismerjük a hun trilógia szövegtöredékeit, terveit, ugyanis azok kéziratai 1945-ben megsemmisültek. Csupán az 1855-ös előhang, melynek kézírata is fennmaradt, jelent meg nyomtatásban a költő lapjában,⁴² a többi e gesztus nélkül valóban az asztalfiókban maradt, és megsemmisül. A hun trilógia töredékeinek harmadika az 1863-ban készített *Csaba királyfi* tervvázlata, melyet a *Buda halála* szövegének elkészítésével párhuzamosan, illetve részben azt követően komponált meg. Arany ismét elkészített egy meg nem valósult alaprajzot, mely három fő egységből állt volna, a *Buda halála*, az *Ildikó* és a *Csaba királyfi* című részekből. Am ez a szöveg sem készült el (III. táblázat), hisz mint az a költő fiának meg-

⁴⁰ ARANY László, „Bevezetés”, IV.

⁴¹ Uo., V.

⁴² ARANY János, „»Csaba királyfi«-hoz: Előhang”, *Köszorú*, 1864. júl. 3., II/1.11.

jegyzéséből tudható, Aranyt egy, a *Buda baláláról* időközben íródott kritika kedvetlenülthette el,⁴³ s barátai ösztönzésére sem vette elő újra a témát.⁴⁴

Voinovich Géza az általa sajtó alá rendezett kritikai kiadásban ezt is tudja e kéziratokról:

A töredékben maradt dolgozatok kézírata megvolt a költő hátrahagyott iratai közt. Ráírta: Hun monda, 1853. Legelső töredékek. A három dolgozat kéziratát a költő együtt tartotta; az ostromban mind elégett. Törlések, javítások nem voltak rajtok; tisztába írta. Fentmaradt a legelső kezdetből három sor. Tanítványainak sikerült néha a költő papírkosarából egy-egy eldobott cédulát megszerezni és eltenni. Ilyenről közölte Benkó Imre ezt a három sort: (Arany János tanársága Nagykőrösön, 183. 1.)⁴⁵

Csaba királyfiról mondok uj éneket,
Attila fiáról egyszerü verseket,
Hogyan vitte vissza amaz őshazába.⁴⁶

Felmerülhet a kérdés, miért célszerű és egyáltalán lehet-e posztumusz kiadást összevetni a textológiai munka során a költő életében megjelentekkel. Két szempontból is szükségesnek látszik e művelet: egyrészt Arany László még láthatott olyan kéziratokat, amelyek nem álltak rendelkezésre már 1945 után, amikor a hagyaték egy része a Voinovich villában megsemmisült. Másrészt a hun trilógia bizonyos szövegei csak Arany László közlése révén ismertek, így e szövegek hasznosítása, közzététele – melyről nem mondhatunk le –, magával vonja a teljes, Arany László által megjelentetett szövegtörzset használatát a textológiai munkában, melyről összességében is fontos következtetések vonhatók le. E textusok közreadása a *Hátrahagyott iratokra* támaszkodva alkalmasnak látszik, tekintettel a Voinovich Géza által sajtó alá rendezett változatra. Voinovich azonban emendálta a szövegeket, a korszak textológiai elveinek megfelelően korának helyesírásához igazítva a textust.

⁴³ Ahogy fentebb utaltam rá, a *Buda baláláról* szóló névtelen bírálat a *Pesti Hírnök*ben jelent meg, amelyet valószínűleg Földi Géza írt. Vö. VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza: 1860–1882* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938), 167; AJÖM XVIII, 1018–1019.

⁴⁴ Vö: „Ajándékozod meg irodalmunkat még ez évben a magyar eposok eposával, Csaba királyfival.” Szabó Károly – Arany Jánosnak, Kolozsvár jan. 1. 1867., in AJÖM XIX, 61.

⁴⁵ *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön*, írta BENKÓ Imre nagykőrösi ref. főgimnáziumi tanár, SZILÁGYI Sándor előszavával (Nagy-Kőrös: [a szerző kiadása], 1897).

⁴⁶ VOINOVICH Géza, „Csaba királyfi [Jegyzet]”, in AJÖM IV, 219.

Éppen ezért látszik célszerűnek a költő által elkészített szövegekhez időben közelebb álló szövegközlés hasznosítása, még akkor is, ha annak sajtó alá rendezése kérdéseket vet fel.

A több szövegvariánssal rendelkező *Előhang* szinoptikus közzétételek a kiadás fókuszsa a fennmaradt kézirat és a *Koszorú*beli, valamint az 1867-es változatok.

BUDA HALÁLA

Miként az közismert, Arany a *Keveháza* születését követő kilenc év múltán, 1862-ben azonban újra elővette a témát. Az eposz folytatásához vélhetően a Nádasdy-jutalomra beküldött művekkel való foglalatosság adhatta az ösztönzést,⁴⁷ amiről barátjának, Tompa Mihálynak is beszámol:

Sőt annyira vagyok hogy vers írásba fogtam – nem a lap számára, hanem nagy munkába. Tavasz óta már több van 400 v[ers]szaknál, körülbelül mint az egyik Toldi. S bár lassan haladok benne, de azért megy, „nulla dies sine linea” 15 sine 4–5 strophá. Már a nagyján átestem, ide s tova be lesz végezve ez az egy fogás (mert trilogia: három önálló, de összetartozó egész.). Hogy mi a tárgya, mi 50 lesz a címe: az még titok, mert ha az első elkészül, meg akarnám vele ütni a Nádasdy-féle 100 aranyat, s az alatt tutior dolgozhatnám a többin. Nem Toldi, annyit megsugok, azzal nincs most kedvem gyesznaüknödni, kijöttem a paraszt beszéd sorjából. [!]⁴⁸

A tizennégy hónap alatt elkészült, 814 strófából álló, 12 szótagos Sándor-versben, alexandrinban megírt eposz azt a folyamatot mondja el, amely azt követően zajlik, hogy Buda megosztja hatalmát öccsével, Etelével. A cselekmény zárt struktúrájú: a két testvér váltott uralkodásának békés ritmusát az egykori szász hadifogoly, Detre ármánykodása törli meg, elültetvén Buda elméjében a fiatalabb és tehetségesebb testvér iránti féltékenységet, aki hadviselésben, magánéletben és más nemzetek megbecsülésében is szerencsésebb. A két férfi között támadt konfliktust feleségeik, Ildikó és Gyöngyvér is tovább erősítik, ám a végső tragédiát a Hadúrtnál kapott „isteni kard” birtoklásának vágya okozza: a transzcendens erőt biztosító fegyvert Attila kapja, de a féltékeny Buda is magáénak érzi, majd eltulajdonítja. Etele a tett okán érzett harag

⁴⁷ KERESZTURY, „*Csak hangköre más*”, 361–362.

⁴⁸ Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, június 20án 1862., in AJÖM XVIII, 63 (1442).

miatt a kard visszaszerzését követően öli meg bátyját, s ezzel betelik nemcsak saját, hanem nemzetére nehezedő végzete is. Arany az esemény sor mögött plasztikusan bontja ki a tragédia felé vezető lélektani hátteret. A két karakter *különbözősége*, Buda változásra képtelen, hanyatló jelleme, Etele erkölcsi és erőfölénye, mely Detre ármánykodásával epizódról epizódra mind élesebb, vezetnek a végső konfliktus, és ennek következménye, Buda halála felé.

Jelen dolgozat kereteiben el kell tekintenünk az eposz részletezőbb elemzésétől és a gazdag recepció szintetizálásától, és célszerű a genetikus kiadás lehetőségére irányítani a figyelmet.

GENETIKUS DOSSZIÉ

A *Buda halála* keletkezési adatai is ismertek. A mű impurumára, azaz munkapéldányára a költő szokásához híven rájegyezte a kezdés és a lezárás dátumait: „1862. febr. végén”, „Május 6-án 1863.”

Ezt a kéziratot a költő fiának özvegye, Szalay Gizella az Országos Széchényi Könyvtárnak ajándékozta. A 77 főlíós kézirat négy jegyzetoldallal egészül ki. Az autográf címadása is figyelemre méltó: *Csaba királyfi. Hun rege* – olvashatjuk a nyitólapon, melyen az *Előhang*ot követően, és csak ez után szerepel az autográfon a *Buda halála* paratextus.

A második kézirat, a pályázatra beadott variáns a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába került. A címlap a másolat rendeltetéséről is eligazít: „Pályamű az 1863-diki Nádasy-jutalomra”, melyet kiegészít az Akadémia titkárságának jelzése: „194. sz. Vettem május 20-án, 1863.”

A harmadik kézirat, mely a korábbi kritikai kiadás adatával ellentétben nem a debreceni egyetem könyvtárában található, hanem a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára őrzi,⁴⁹ minden bizonnyal az 1863-as Ráth-féle kiadáshoz készülhetett, hisz a példányban sűrűn fordulnak elő nyomdai korrektúra- és segédjelek.

A Nádasy-jutalom bírálói Kemény Zsigmond, Gyulai Pál és Jókai voltak, s azt el is nyerte Arany művével. Miként Voinovits Géza a munka első kritikai kiadásának sajtó alá rendezésekor jegyzeteiben idézi:

[...] nemcsak viszonyosan tartják becsesnek, hanem magában is oly kitűnő műnek, mely epikai költészetünk elsőrangú művei közt foglal helyet. Sőt nem tartózkodnak kimondani, ha a szerző oly erővel írja meg

⁴⁹ MONOSTORY, „Arany János műhelyéből...”, 397.

az egész epikai trilógiát, melyet előszavában sejtet, mint az első részt, korszakos művel fogja megajándékozni nemzetét.⁵⁰

Arany hun-tematikájának második, de egyben utolsó teljesen megkomponált, közismert darabja, amely a Ráth kiadónál önálló kötetként napvilágot is látott, szerencsés témaválasztással és technikai fogással állítja középpontjába Buda és Attila megosztott uralkodását, s erre fűzi a két személyiség ütköztetéséből adódó konfliktusokat, melyek az idősebbik testvér halálában kulminálnának.

A *Buda halála* sajtó alá rendezése jelenti a legkomolyabb textológiai kihívást, de egyúttal a legkomolyabb textológiai-filológiai hozadékkal is jár. Miként Monostory Klára az eposz szövegváltozatait bemutató, és egy leragasztott szövegváltozat feltárását, valamint a szövegváltozatok rekonstrukcióját elvégző, problémaorientált cikkében is összegezte, a genetikus vizsgálatok végső célja „föltárni a költő alkotómunkájának gondjait, a módszerét és a mű fokozatos megformálását az időben.”⁵¹

A szinoptikus kiadás elsődleges feladata egyrészt a három kézirat közzététele oly módon, hogy az impurumpéldányban szöveggenetikai szempontokra is tekintettel kell lenni, így célszerű ezeket önállóan sajtó alá rendezni úgy, hogy az impurumon a szerzői változtatások jól nyomon követhetők legyenek. Külön kezelhető a két tisztázati példány, és ismét új variánsokként az 1867-es kiadás összevetve az első, 1864-es Ráth-féle kiadással.⁵²

Az öt szövegvariáns közzététele különösen alkalmas arra, hogy egy olyan szöveg genezise váljon kitapinthatóvá, melyen a költő egész élete folyamán dolgozott, és így a koncepció módosulása mellett a költői nyelvhasználat, a stilisztikai árnyalatváltozások és az apróbb tartalmi eltérések egyaránt nyomon követhetők legyenek.

UTOLSÓ TERVVÁZLAT

Hogy 1881 nyarán, halála évében, tizennyolc évvel az utolsó kísérlet után mégis elővette a kompozíciót, azzal magyarázható, hogy nem akarta töredékben

⁵⁰ A M. T. Akad. jegyzőkönyvei, 1863. I. 951. 1 A M. T. Akad. jegyzőkönyvei, 1863. I. 951. VOINOVICH, „Jegyzetek...”, 229.

⁵¹ MONOSTORY, „Arany János műhelyéből...”, 396.

⁵² ARANY JÁNOS, *Buda Halála – Hun rege. – a M. T. Akadémia által Nádasy-díjjal jutalmazott mű* (Pest: Ráth Mór, 1864); ARANY JÁNOS, *Buda halála; Murány ostroma* (Pest: Ráth Mór, 1867).

hagyni a hun trilógiát, mely elhatározását vélhetően a *Toldi szerelme* sikere is inspirálhatta.

A Margitszigeten kezdte meg az írást, s mivel a korábbi vázlatok nem voltak nála – de az sem kizárt, hogy időközben más koncepciót dolgozott ki –, új tervvázlatot rögzített. A kéziratra Arany László visszaemlékezése szerint feljegyezte: „»Kezdtém 1881. augusztus 2.«, a végén pedig: »Eddig augusztus 20-án; aztán beteg lettem.«⁵³

A mű két éneke készült el. Az előbbi a birodalom kontinuitását volt hivatott megénekelni: a görög hadjáratból hazatérő Etelének azt jövendőli egy jós, hogy ismeretlen fia támasztja fel halálát követően széthulló birodalmát. Etele csupán akkor hisz a jövendőmondónak, amikor jelentik számára, hogy egyik felesége, Réka fiút szült távolléte alatt. A második ének ismét Detre ármánykodását tematizálja: lelkipurdalást kelt Attilában Buda halála miatt. Az elkészült textusok homályos viszonyban vannak a tervvázlattal, mely a korábbiakhoz képest csupán elrendezésével hoz újat, valamint Krimhilda/Ildikó boszszújának szerepeltetésével, melyben az immáron özvegy asszony a testvéreit is el akarja veszejteni.

E töredék közzétételére a *Hátrabagyott iratokra* mint egyetlen ismert szövegre támaszkodva kerülhet sor⁵⁴ a korábbi töredékekhez hasonlóan.

ZÁRSZÓ

Arany halála miatt nem tudta befejezni művét. Ha hosszabb élet adatik neki, talán akkor sem tudta volna egybefésülni a Kézai-, Thuróczy-krónikákból és a Képes Krónikából merített motívumokat másik fő forrásával, a Nibelung-mondakörrel. A töredékek verselésének differenciája – melyről az egyes töredékek kapcsán bővebben szoltunk – is gondot jelentett számára. Nem hiába írja *Sejtelem* című négy sorosában, halála évében, nyilvánvalóan a *Csaba-töredékek*re is gondolva:

Ifjúkori munkát öregen ne végezz,
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék-mű a fejedre támad,
Inkább töredéknek maradjon utánad.

⁵³ ARANY László, „Bevezetés”, VII.

⁵⁴ ARANY János, „Utolsó dolgozat”, in ARANY, *Hátrabagyott versei*, 211–236.

Az utókor azonban sokkal megengedőbben viszonyul a romantikus töredékekhez: nemcsak a szövegek párhuzamba állítása, hanem a gondolkodás széttartó kísérletei sem idegenek korunk műértésétől. A fragmentumok szinoptikus fókuszba állítása, a szövegek korabeli helyesírású közzététele az eredeti intencióhoz is közelebb viszi a szövegek tanulmányozóját.

[I. táblázat]

ELSŐ DOLGOZAT [1853]

1. Szász Detre
2. Krimhilde
3. „A hatodik énekből”

Mért vijjog a saskeselyű,
Mért szállong a turul s ölyü.
Így énekle Hábor, estvéli homályban,
Nem érték egészen, de érzék mindnyájan:
Szivöket elnyomta tompán sajtó érzet,
Mire nincs egyéb szó: enyészet, - enyészet.

[II. táblázat]⁵⁵

Alaprajz 1. 1855–1856.

Első rész: ETELE ÉS BUDA

<i>I. Buda király megosztja öccsével az uralkodást</i>	<i>Átilla és Buda</i>
<i>II. Detre tanácsa</i>	<i>Átilla vadászni megyen</i>
III. Etele hadba megyen	
IV. Buda várost épít. V.	
V. Etele hazatért.	
VI. Buda halála.	

Második rész: RÍKA ÉS ILDIKÓ

- I. A jóslat.
- II. Csaba születik. Gyermekkora. Epizód-énekek.
- III. A királynék versengése
- IV. Ríka halála.
- V. Ildikó elűzetik

⁵⁵ Kurziváltam az elkészült részeket a megvalósult címvariánssal.

Harmadik rész : CSABA KIRÁLYFI.

I. Etele halála.	<i>Átilla meghal, Töredék az első részből</i>
II. A hármok tanácsa.	<i>Menyaszony ébredése</i>
III. Ildikó ármánya.	<i>Zoárd tanácsa</i>
IV. Csaba futása.	<i>Átilla terítőn</i>
V. A titok napfényre derül.	
VI. Csaba megtérte.	
VII. A Krimhild-csata.	
VIII. Detre ármánya.	
IX. Halottak harca. A jóslat értelme.	
X. Csaba-íre és A székelyek	

[III. táblázat]

Újabb alaprajz, 1863.

IV.

Első rész: BUDA HALÁLA.

- I. Buda megosztja öccsével az uralkodást.
- II. Detre tanácsa.
- III. A tanács visszafelé.
- IV. A vadászat.
- V. Folytatás.
- VI. Rege a csoda-szarvasról.
- VII. A követség.
- VIII. Etele álmodást lát.
- IX. Isten kardja.
- X. Etele hadba megy.
- XI. Buda várost épít.
- XII. Buda halála.

Második. rész: ILDIKÓ

- I. Isten igazsága.
- II. Csaba születik.
- III. ?
- IV. Keveháza.
- V. Isten ítélete.
- VI. Ríka halála

- VII.
- VIII. Csaba nőszül.
- IX.
- X. . Lech.
- XI. Három intés: 2. Katalón.
- XII. 3. Róma.

Harmadik. rész: CSABA KIRÁLYFI

- I. Etele király meghal.
- II. A vezérek tanácsa.
- III. Terítő.
- IV. Krimhild Etelét siratja.
- V. Szoard futása Csabával.
- VI. Krimhild „menyegzője”.
- VII. Detre csínja.
- VIII. Csaba megtér.
- IX. A „Krimhild ütközet”.
- X. Detre ármánya.
- XI. Az ütközet vége.
- XII. Halottak harca.
- XIII. Csaba Etelközön.
- XIV. Csaba hagyása.
- XV. Hadak úta.

- V.
- A Csaba-trilógia utolsó dolgozata (1881)
- Utolsó tervvázlat.
- II. rész 1. ének. A jóslat.
- II. rész 2. ének. Detre udvarlása.